

ФЕТИШИЗМГА ОИД МАРОСИМЛАРНИНГ ХОЗИРГИ КУНДАГИ КЎРИНИШЛАРИ

Ақчаев Фаррух Шавкатович

ЖДПИ, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори.

Аскаров Тоҳиржон Темур ўгли

ЖДПУ Тарих факултети 2-курс талабаси

Аннотация:

Ўзбек халқи қадимги эътиқодларни сақлаш ва уларни жамиятимизда ўзгарганлигини ўзаро алоқаларимизни таъминлаш учун муҳим кўрсаткичлар деб кўришади. Улар тарихий, ижодий, маданий, ва миллий кимлигимизнинг мустаҳкам кўринишидир. Қадимги эътиқодларни сақлаш ўзбек халқи учун биринчи даражада бўлган муҳим вазифалардан биридир. Улар ўзбек халқининг бир-бири билан дўстонлигини, халқаро алоқаларини, миллий бирлик ва тараққиётни кучайтиришда ёрдам беради. Қадимги эътиқодлар орқали ўзбек халқи ўз тарихий юртимизни сақлаш ва унинг миллий кимлигини мустаҳкам қилишни давлат, маданий жамият ва ҳар бир фуқаро учун катта муҳимликка ега.

Калит сўзлар: Анимизм, қадимги давр, Авесто, урф – одат, **маросим**, “Нафас” ва “руҳ”.

Аннотация:

Узбекский народ хранит древние верования и рассматривает их как важные индикаторы изменений в нашем обществе и поддержания наших взаимоотношений. Они являются прочными якорями нашей исторической, творческой, культурной и национальной идентичности. Сохранение древних верований – одна из важнейших задач узбекского народа. Они способствуют укреплению дружбы узбекского народа между собой, международных связей, национального единства и развития. Сохранение нашей исторической земли и укрепление ее национальной самобытности узбекским народом посредством

древних верований имеет огромное значение для государства, культурного общества и каждого гражданина.

Ключевые слова: Анимизм, античность, Авеста, традиция, ритуал, «Дыхание» и «дух».

Abstract:

The Uzbek people maintain ancient beliefs and see them as important indicators of the changes in our society and the maintenance of our mutual relations. They are strong anchors of our historical, creative, cultural, and national identity. Preservation of ancient beliefs is one of the most important tasks for the Uzbek people. They help to strengthen the friendship of the Uzbek people with each other, international relations, national unity and development. The preservation of our historical land and the strengthening of its national identity by the Uzbek people through ancient beliefs is of great importance to the state, cultural society and every citizen.

Key words: Animism, antiquity, Avesta, tradition, ritual, "Breath" and "spirit".

Инсоният тарихининг дастлабки вақтларидан бошлоб кишилар ўзларини куршаб турган оламни унинг пайдо бўлиш сабаблари тузилиши ва ҳаракат манбаларини билишга интилан. Табиатнинг беҳисоб ва ҳилма-ҳил ходисалари, унинг дарёлари, кўл ва тоғлари, вулқон, zilzila ва ёнғинлари ўсимликлар дунёси ҳайвонот олами фасллар алмашуви кун тун осмон жинслар чакмоқ момақалдирок ва ёнғинлар ўз фусункорлиги қўрқинчлиги сеҳрлилиги билан илк инсоният ёки ибтидоий одамларни хайратлантирган қўрқитишган ташвишга солган, лекин йиллар ўтиши мобайнида одамлар дунёнинг ажойиб сирларини тушишга ҳаракат қилишган. Натижада ер заминида инсоният олами, олам ва одамни пайдо бўлиши тўғрисида ҳилма-ҳил баъзида ғаройиб ва баъзида ажойиб афсоналарни яратишган. Умумий ҳулоса шуки одамни қандайдир ғайри табиий кучлар бошқаради деган фикрга келишган бўлсада одамлар кундалик ҳаётида атроф муҳитни кузатиш ҳайвонот дунёсини табиат

ходисаларига баҳо беришга қизиқиш туфайли аста-секин илмий ёндашув ҳам юзага келди.

Шу тариқа узоқ ўтмиш узоқ ўтмишдан бошлаб олам инсоният тарихининг дастлабки босқисларидан бошлаб кишилар ўзларининг қўршаб турган оламни унинг пайдо бўлиш сабабларини тузилиши ва ҳаракат манбаларини билишга интилишган. Табиатнинг беҳисоб ва ҳилма-хил ходисалари, унинг дарёларни қўл ва ёнғинлари ўсимликлар дунёси ҳайвонот олами фасллар алмашуви кун ва тун осмон жисмлари чакмоқ момақалдироқ ва ёнғинлар ўз фусункорлиги қурқинчлилиги сеҳрлилиги билан илк инсоният ёки ибтидоий одамларнинг ҳайратлантирган қўрқитган ташвишга солаган.

Йиллар ўтиши мобайнида одамлар дунёнинг бу ажойиб сирларини тушунишга ҳаракат қилишган. Натижада ер заминидаги инсоният олами, олам ва одамнинг пайдо бўлиши тўғрисида ҳилма-хил баъзида ғаройиб ва баъзида ажойиб афсоналарни яратишган. Умумий хулоса шуки оламни қандайдир ғайри табиий кучлар бошқаруви деган фикр келишилган бўлсада одамлар кундалик ҳаётида атроф муҳитни кузатиш, ҳайвонот дунёсини табиат ходисаларига баҳо беришга қизиқиш туфайли аста-секин илмий ёндашув ҳам юзага келди.

Шу тариқа узоқ ўтмишдан бошлаб олам ва одамнинг пайдо бўлиши тўғрисида фан ва дин ўртасида илмий-материалистик дунёқараш билан диний-идеалистик дунёқараш ўртасида рақобат музокаралар давом этмоқда.

Инсон ўзлигини таниши билан табиатда нимадир ҳамма нарсани ҳаракатга келтириши ва Борлиққа сабаб булишини тушиниб, яратувчи манба сифатда *Илоҳий куч-Худони* тан олади ва унга сиғина бошлайди. Ибтидоий жамоа тасаввурида мазкур манбани тан олиш ва унга топиниб, қурбонлик келтириш-инсон ҳаётини бошқарувчи илоҳий кучларни “юмшатиш”га тенглаштирилган ва шу ишонч асосида диний эътиқодлар вужудга кела бошлаган. Ваҳоланки, бу жараёнларнинг замон ва макон узра силжишини, яъни диний эътиқодлар тарихини ўрганмасдан туриб, инсоният учун барча замонларда энг қудратли ғоя бўлган Худога ишонч туйғусини тушиниб бўлмайди.

Илоҳий куч тушунчаси турли ҳақларда муайян муҳитга яраша маъно касб этиб, бир авлод умри давомида шаклланган ғоя ўзга авлод ҳаётида ўз маъносини йўқотиши ҳам мумкин бўлган. Яъни илоҳий куч ҳақидаги инсон

ғояси ўз тарихига эга бўлиб, турли даврларда бу ғоянинг жамиятёндашувидаги шакли ўзгарсада, моҳиятиўзгармаган ва кези келса давлат мафкураси даражасига ҳам кўтарилган.

Қадимда инсонлар Илоҳий куч ғоясига турли номлар берган бўлса-да, ушбу кучни доимо уларнинг тақдирини ҳал этувчи Худо сифатида тан олишган. Турли даврларда элату қабилалар ўз Илоҳий кучига ишонган, ўз эҳтиёжлари ва хоҳишлари, кўрқинч ва қувончларини Илоҳий куч билан боғлаб, оламни тушинишга интилишган. Мана шу интилишлар натижаси ўлароқ диний тасаввулар вужудга кела бошлаган.

Бронза даврида содда овқат ишлаб чиқаришдан турли хунармандчилик шаклларига ўтилиши билан жамоанинг ижтимоий-иқтисодий ҳаёти мураккаблашиб боради. Қишлоқ аҳолиси асосан озиқ-овқат ишлаб чиқарувчилар-деҳқонлар ва човадорларга ва хунармандларга бўлинади. Шаҳарда ижтимоий табақалашув рўй бериб, хукрон харбий ва диний синфлар шаклланади. Аввалига харбий ва фуқаролик ҳокимияти бир қўлда мужассамлашиб, шаҳар бир қанча қишлоқларни қамраб олган худудга хукмронлик қилади. Қабилла оқсоқоли ва афсунгарлардан асос олган шаҳар харбийлари ва рухонийлари деҳқонлар ва човадорлари устидан хукмронлик ўрнатиб, унинг маҳсулоти ўзлаштиради. Шунинг хисобидан эса маъмурлар, аскар ва хунармандларга маош тўлайди. Кейинчалик булар орасига савдогарлар ҳам қўшилади.

Инсон туғилиши билан бир ном олса, диний тасаввурлар туғилганида унинг номи булмайди. Кўп мингйиллар давомида у ривожланади, фақат кейинчалик ўз номига эга бўлади.

Фетишизмда бош чанокларга сиғиниш. Дин тўғрисида фикр юритар эканмиз, аввалам бор, бугунги диний дунёқарашлар мифологик дунёқараш негизида шаклланганлиги тарихий ҳақиқатдир. Жамиятнинг жуда куп асрлик ижтимоий тараққиёти натижасида одамлар дунёни кенгроқ ва чуқурроқ идрок эта бориб, уни бошқачароқ англай бошлаганларидан, ҳамда табиат ва жамиятдаги киши ихтиёридан ташқари мавжуд қонунларни ҳис қила

бошлаганларидан кейин мифологик дунёқараш кишилик жамиятининг талабаларига жавоб бермай қўйди.

Мифологик ёки афсоналарга таянувчи дунёқараш бу жамият тараққиётининг вахшийлик, бадавийлик даврига тўғри келиб, ўша давр одамлари табиатни кузатиб, мушоҳада қилиб ўзини табиат билан уйғун равишда ҳис қилганлар. Бу дунёқараш дунёни англаш эмас ҳис қилишга асосланган бўлиб, реал воқеяликлар ҳақидаги ҳаёлий билимлар тўплами тизимга солинган бир даврда вужудга келган. Улар воқеяликни турли уйдирма образлар тарзида билишган. Табиатдаги жонсиз жисмлар жонлантирилиб, олов, сув, ҳаво, табиат унсурлари ва ҳодисаларни ҳам муайян жонли образларнинг намоён бўлиши, деб ҳисоблашган ва уларга сиғинишган.¹ Худди шундай мифологик диний тасаввурлардан бири бу-фетишизмдир.

Фетишизм – (португалча *feitico*, франц. *fetich*- сеҳрли нарса ,тумор)- гайритабий хусусиятларга эга деб ҳисобланадиган жонсиз нарсалар – фетишларга сиғиниш. Сиғиниш объектлари яъни фетишлар тош тайок кузмунчок ва ҳар қандай буюм бўлиши мумкин.²

“Фетишизм-(франц; *Fetich*-тилсим, бут) табиатдаги нарса ва ҳодисаларга эътиқод қилувчи диний тасаввулар мажмуи. Этнографияда Фетишизмнинг тавсифи хилма-хилдир. Дж Леббок ибтидоий динда инсон хохишини Худо бажара олиш имконияти деб Фетишизмни асослаган бўлса, Инглиз олимлари Тайлор ва Спенсерлар Фетишизмни анимизмнинг бир шакли деб қайд қилган. Фетишизм жаҳон динлари таркибида ҳам сақланиб қолган. Жумладан, Христианликда икона ва чиримай сақланиб қолган мурдани муқаддаслаштириш, Буддизмда “Муқаддас ховонча, ўғир”, Исломда “муқаддас жойлар”, “қора тош” илоҳийлаштирилган”³. “Кишилик тарихи шуни кўрсатдики, ҳар қандай предмет Фетиш бўлиб хизмат қилиши мумкин. Масалан ғароиб шаклдаги тош, ёғоч бўлаги, хайвоннинг тиши, яхшилаб ишланган фигура, заргарлик буюми. Бундай предметлар даволаш, душманлардан асраш ва бошқа хусусиятларга эга деб тушинилган. Агар бирор

¹ Б.Зиёмухаммадов Комилликка элтувчи китоб. 134-бет Т.2006

² Ўзбекистон миллий энциклопедияси 9-том 225 бет. Тошкент 2005 й

³ Ислом энциклопедияси. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”. Давлат илмий нашриёти 236-бет. Т.2003й

киши шундай предметга мурожаат этиб, кейин ютукқа эга бўлса, бунга ўша фетиш ёрдам берди, деб эъзозланган, аксинча мувафаккиятсизликка учраса, бунда фетиш ташлаб юборилган ёки бошқаси билан алмаштирилган. Ибтидоий одам тасаввурининг ўша даврга хос соддалиги фетишларда буюк куч бор деб билиш эди. Буюмларни жонли деб тушинишлари эди. Масалан: “шамол келмоқда”, “шамол ухламоқда” ва бошқалар. Фетишлар давр ўтиши билан мураккаблашиб, кейинчалик тумор, санам (бут) ва бошқаларга мурожаат этишган. Фетишизмнинг асл ватани Ғарбий Африка бўлсада, убошқа юртларга ҳам тарқалган. Фетишизм капиталистик жамиятда меҳнат маҳсулотларини тақсимлаш, айниқса қиймат ва бошқаларнинг ўз-ўзидан ривожланиш жараёнида ҳам юзага келди. Жамиятда Фетишизм предметларининг табиий хусусиятларини, функцияларини ёки инсон фаолиятининг маҳсулини индивиднинг табиий хусусиятларини илоҳийлаштириш билан ҳарактерланади”.⁴

Ибтидоий инсон айрим жонсиз нарсалар ҳам воқеалар ривожига таъсир этиб, узига керакли натижага ёрдам беришига ишонган ва улардан химоя сураган. Бу ибтидоий этиъкодда барча жонсиз нарсаларга сиғиниш назарда тутилади. Э.Тайлор умуман рухларга булган этиъкодни –“анимизм”, нарсаларга мужассамлашган рухларга зътикодни эса “Фетишизм” дея таърифлайди ва бу этиъкод замирида будпарастлик пайдо булган дейди.⁵ Турли халқларда фетиш сифатида мархум аجدодларнинг бош чаноғи эъзозлангани бизга тарихдан маълумдир. Масалан қадимги яҳудийлар мархум бош чаноғини этини лой ёрдамида тиклаб унга сиғинишган. Қадимги Мисрда бош чаноғини алебастр билан коплаб, мархумнинг юз тузилишини тиклашган. Мумиёлар билан қабрга бошининг оҳак шакли ёки алебастр никобларини қуйишган- агар асли тукилса қайта тирилганида илоҳлар никобларига қараб тиклаш учун. Кейинги босқичда қайта тириштириш маросимлари утказилган.⁶

Бир суз билан айтганда қадим халқлар бош чаноғини бутга айлантиришган ва унга сажда қилишган. Шундай сопол никоблардан бири Хоразмнинг

⁴ Фалсафа қомусий лўғат. 428-бет. Тошкент “Шарқ”

⁵ Х. Қараматов Ўзбекистонда мозий этиъкодлари тарихи. 70 бет. Тошкент 2008 й.

⁶ Э.О. Жеймс. Қадимий худолар. 55 бет. Қайта ишланган нашр. Тошкент 1997й.

эрамиздан олдинги V асрга мансуб Куйкирилганкальасидан топилгани мазкур эътикодни бизда ҳам таркалганидан далолат беради.

Назаримизда, бош чаноғи ва суякларини эъзозлаб саклаш ва уларга сажда килиш кучманчи кабилаларнинг муҳим масканга эга булмаганидан келиб чиққан, яъни бутун тана суякларига нисбатан чанокнинг узини олиб юриши осон булган. Эрамиздан олдинги III-асргача майитнинг тозаланган суяклари ёки бош чаноғи турли шаклдаги мадфанларга куйилиб исломгача эса тозаланган бош чаноғи ва бир неча суяклар оссуарийларда дафн килинган. Бактриянинг айрим обидаларида эркак бош чаноғининг хумда дафн этилиши эрамиздан олдинги VI-V асрларга таалукли. Шунга асосланиб Ю.Рапопорт оссуарийлар аввалига бош чанокларни саклаш учун кулланилган деб тахмин қилади.⁷ Улкамизда бош чаноғига булган эътикодга мисоллар куплаб учрайди. Хоразмнинг Канхакальасида IV-асрга мансуб макбарада турт бурчак оташгоҳ атрофида ут ва қамиш устида 15та одам бош чаноғлари ва табиий рангларга буялган одам юзининг алебастр ниқоби ҳамда алебастрдан ясалган хайкалнинг синиқлари топилган. Олимлар реконструкция қилган чаноклар ҳозирги хоразмликларни эслатади.⁸

Худи шундай мадфан (қабр тошлари) III-IV асрга мансуб Кухна Увайсда топилади, фақат у ерда оташгоҳ атрофида оссуарийлар жойлашиб, бу ерда ҳам мато асосли катта хайкал булаклари топилган. Яна бир Бухоро воҳасининг Калкапати деган жойида бош чанокларининг мажмуавий килиб кумилгани ва Тошкент воҳасининг Кавардон масканида Бухородагига ухшаб боши доирасимон деформацияга учраган (шакли бузилган) 30та бош чаноғи дафн этилган. Бунга ухшаш ёдгорликлардан яна бири Суғдда Самарқанднинг эрамиздан олдинги III асрга мансуб кулоллар қишлоғида одам бош чаноклари, итларнинг суяклари билан бирга кумилган. Кофиркальа ёнидаги ховлилардан бирида ҳам инсон бош чаноклари ва оссуарийлар қолдиқлари билан бирга итларнинг жағлари топилган. Фарғона водийсининг Чустидан бир қабрга от ва сигир суяклари, қуй бош чаноғи ва бешта одамнинг бош

⁷ Рапопорт. Ю. А. Хорезм в древности //В низовых Окса и Яксарта. Образы Древнего Приаралья 67-68 бет Москва 2000 г.

⁸Х. Караматов Ўзбекистонда мозий эътиқодлари тарихи. 71 бет. Тошкент 2008 й.

чаноқлари дафн этилган. Бухоро вилоятининг Қизилқир II обидасида бир уйнинг остонаси тагида салб шаклида қўйилган суяклар устида букача боши қўйилгани эса уйни ёмонликдан сақловчи тумор вазифасини ўтаган ва чорва қўпайишига қаратилган.⁹ Бу тамойиллар зардуштийликка мутлақо ёт бўлиб ўлкамизнинг энг қадимги тасаввурларига асосланади.

Хулоса қилиб айтишимиз мумкинки уша давр одамларининг фикрича мархумнинг бош чаноғи эгасининг тириклигидаги хусусиятларини ўзида сақлайди ва муайян сеҳр-жоду орқали бу кучлардан фойдаланиш мумкин деб ўйлашган. Гарчи инсоннинг тафаккури ривожланган бўлсада аммо, ҳозирги кунда ҳам хайвон бош чаноқларига ишониш урф-одатлар ва ирим-сиримлар кўринишида давом этиб келмоқда. Бунга мисол қилиб юртимизнинг баъзи ҳудудларида яшовчи аҳоли ўз ҳовлилари ва боғларининг кириш жойларига, полизларининг ўртасига шохдор кучқорларнинг бош чаноқларини илиб қўйганлигини кўрсатиш мумкин.

Адабиётлар

1. Х. Караматов Ўзбекистонда мозий эътиқодлари тарихи. Тошкент 2008 й.
2. O'zbekiston tarixidan izohli lug'at.
3. Авесто. Т.: 2001й
4. www. Yandex. Ru. Тайлор Э. Б Первобытная культура. М.:1979 г.

⁹ Р.Х. Сулаймонов Қадимги Накшаб. 304 бет. Тошкент2000 й

